



XIX əsr bədii ədəbiyyatında M.Füzuli təsiri çox güclü olmuşdur. Bu təsir iki cür idi: istedadlı şairlər M.Füzulini tərcümə edir, ona təxmislər yazır və daha çox füzuliyana orijinal əsərlər yaradırdılar; ortabab şairlər isə dahi şairin, xüsusilə məhəbbət lirikasını zəif bədii formalarda təqlid edirdilər ki, bu da M.F.Axundzadənin tənqid etdiyi epixon poeziyanın rəvəc tapmasına səbəb olurdu. Bu dövr ədəbiyyatına Füzuli təsirini təsdiqləyən məqalələrdən birində deyilir: "Keçən əsrin (XIX əsr nəzərdə tutulur - G.Ə.) Azərbaycan ədəbiyyatında Füzuli şerindən, onun füsunkar sənətindən müttəəssir olmuş şair yoxdur.

XIX əsr maariflərinə M.Füzuli təsirinin fəlsəfi-poetik aspektləri

Füzuli yaradıcılığından təsirlənən, ondan ilham alan şairlərin hamısını bir araya qoymaq, eyniləşdirmək olmaz. Bu sənətkarların mühüm bir hissəsi nəzireçilik yolu ilə gedərək Füzulini təqlid etmişlər. Azlıq təşkil edən digər hissəsi isə Füzuli ənənələrini davam etdirərək orijinal xüsusiyyətləri ilə tanınırlar. A.Bakıxanov (Qüdsi), Qasım bəy Zakir, Bahar Şirvani, Əbülfəqasım Nəbati, Xursudbanu Natəvan, Seyid Əzim Şirvani Füzuli dühasından müttəəssir olan şairlər içərisində xüsusi üsluba malik sənətkarlardır".

XIX əsr ədəbiyyatımızın, xüsusən Seyid Əzim İrsinin tədqiqatçısı K.Mirbağirov bu fikrin A.Bakıxanov, Q.Zakir və Seyid Əzimin yaradıcılığının təhlili əsasında sübut edir, onlara M.Füzuli təsirinin fəlsəfi-poetik aspektlərini müəyyən edir.

Əgər bədii-poetik ənənə və varisliyi nəzərə almasaq M.Füzuli İrsinə müraciətin ikinci istiqaməti XIX əsr maarifçiliyinin adı ilə bağlı idi. Azərbaycan füzuliyanaslığının təşəkkül ərəfəsi kimi XIX əsrin ortalarından başlanan və etiraf edək ki, elmi-nəzəri proses kimi deyil, ayrı-ayrı maarifçilik faktları səviyyəsində davam edən füzuliyanaslıq təşəkkül ərəfəsi kimi XX əsrin ilk onilliyində başa çatır.

Böyük Azərbaycan maarifçisi, zərif ruhlu şerqilər müəllifi M.Ş.Vazeh 1848-ci ildə tərtib etdiyi "Dərbəndnamə" adlı muntəxabatına Füzuli lirikasından ən yaxşı nümunələri və bəzi ixtisarlarla şairin şah əsəri olan "Leyli və Məcnun"u daxil etmişdir (Mirzə Şəfi Vazeh. Dərbəndnamə. AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu İNv №4224). Bu M.Füzuli İrsinin tədrisi və təbliği sahəsində ilk böyük təşəbbüs idi. Bu təşəbbüsü digər böyük maarifçi - ziyalı Sankt-Peterburq Universitetinin professoru, şerqşünas Mirzə Kazım bəy davam etdirdi. O, hərbi akademiyanın müdavimləri üçün hazırladığı türk dilinə dair dərş vəsaitində M.Füzuli İrsinə əhatəli yer vermişdir. Mirzə Kazım bəy bu əsərin lüğət bölümündə M.Füzuli barəsində bioqrafik məlumat ve-

rir, müəyyən ixtisarlarla "Leyli və Məcnun"u dərşliyə daxil edir.

XIX əsr Azərbaycan füzuliyanaslığının faktı olaraq bir məsələni də qeyd etməliyik. Görkəmli jurnalist Cəlal Ünsizadə nəşiri və redaktoru olduğu "Kəşkül" qəzetinin 9 sentyabr 1887-ci il tarixli 54-cü sayında (s.3-4) çap etdirdiyi məqaləsində Mirzə Kazım bəyin "Leyli və Məcnun"un rus dilinə tərcüməsi barəsində rus ədəbiyyatçılarına təqdimat verdiyini yazır. Poemanın C.Ünsizadənin təşəbbüsü və iştirakı ilə Ukrayna şairi N.İ. Qulak tərəfindən rus dilinə edilmiş ilk tərcümələri "Kəşkül"ün 11 və 14 sentyabr 1887-ci il saylarında çap olunur. Daha bir faktı qeyd edək: Moskvanın Lazarev adına Şerq dilləri İnstitutunun əməkdaşı Lazarev L.M. (1822-1884) 1862-ci ildə "Leyli və Məcnun" poemasının təhlili mövzusunda" dissertasiya müdafiə etmişdir. XIX əsrdə ümumiyyətlə Rusiyanın Şerqə o, cümlədən işğal etdiyi Azərbaycana imperiya maraqları ilə bağlı rus şerqşünaslarının M.Füzuliyə marağı güclənmişdi. Bunu A.E.Krımksinin, E.Ə.Bertelson, V.D.Smirnovun və s. görkəmli rus şerqşünaslarının artıq hamıya məlum və məşhur əsərləri sübut etməkdədir.

XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında "köhnə təzkirədən fərqli" (akad. Feyzulla Qasımzadə) ilk ədəbi-tarixi xülasəni milli maarifçiliyin banisi A.Bakıxanov "Gülüştani-İrəm" (1841) kitabının sonunda yazdı. Deyilən faktlarla bəhəm Azərbaycan füzuliyanaslığının XIX əsr mərhələsini böyük maarifçi və filosof, dramaturgiyamızın və professional ədəbi-tənqidin, habelə yeni nəsrin banisi M.F.Axundzadədən başlamaq olar. "Nəzm və nəsr haqqında" məqaləsində M.F.Axundzadə yazır: "Bəhər surət türk arasında dəxi bu zamana qədər müttəqədimindən şair olmayıbdır. Füzuli şair deyil və xəyalatında əsla təsir yoxdur; ancaq nazimi ustaddır. Amma mən əyyami səyahətimdə səfheyi-Qarabağda Molla Pənah Vaqifin bir para xəyalatını gördüm ki, zikr etdiyim şert bir növ ilə onda gördündü və dəxi Qasım bəy Soruc-

luya-Cavanşirə düşar oldum ki, əlhəq türk dilində onun mənzumətə mənim heyətəmə bais oldu... Mənim əqidəmə görə tarixi-hicridən indiyədək türk arasında şair münsəbirdir məhz bu iki şəxs" (Axundov M.F. Əsərləri. Üç cildə. II cild, B., Azərb. SSR EA nəşri, 1962, s.203). Beləliklə, XIX əsr Azərbaycan füzulşünaslığının əsasında Füzuliyə yanlış M.F.Axundzadə münasibəti dayanır. Bu adı yanlışlıq deyil, özünə ədəbiyyat tarixində yer ələməq uğrunda hər şeyi etməyə hazır olan dahinin, özündən sonrakı ədəbiyyatı üç yüz il sənətinin səhri ilə əsarətə saxlamış dahiyyə qısqançlığı idi. Dünya ədəbiyyatı tarixi belə misallardan xali deyil. Məsələn, Rus tənqidçisi Pisarev A.S.Puşkini şair hesab etmiş, dahi Lev Tolstoy dahi V.Şekspiri dram yazma bilmir deyər dardadağın edirdi.

Bəs M.F.Axundzadənin Azərbaycan ədəbiyyatına və nəzəri-estetik fikrə ziyanlıq gətirmiş səhvi nədə idi və o hansı şərtə əsaslanıb M.P.Vaqifi və Q.Zakiri dahi M.Füzulidən böyük şair, ümumən türk ədəbiyyatının ən böyük şairləri hesab edirdi?!

"Tarixi-hicridən bu zamana qədər millətə islam arasında bir kimsənə şer ilə nəzmə fərq verməyib" - deyən M.F.Axundzadə nəzm ilə şeri bir-birindən fərqli hesab edib. "Şer görək laməhalə ziyadə ləzzətə və hüznədə və fərhədə ziyadə təsirə bais ola. Əgər olmasa sadə nəzmdir.

...Şer əlahiddə bir bəxşişi-ilahidir və maddeyi-qabiliyyəti-xair sadədədir və təhsil və tərbiyyət o maddənin ancaq inbasatına və əşarın artıq zinətinə bais olar. Əhli fürsdən ancaq Firdovsi və Nizami və Cami və Sədi və Mollayi Rumi və Hafiz şairdürülər". Belə "nadir maddə" sahibləri olaraq Cami və Sədinə, Mollayi Rumi və Hafizi nümunə götürür. Göründüyü kimi, M.F.Axundzadə fars dilli ədəbiyyatla fars ədəbiyyatını eyniləşdirir, böyük türk şairləri Nizami və Cəlaləddin Ruminə fars poeziyasına aid edir. M.F.Axundzadənin şer haqqında bir fikrinə də misal verək. Çünki, M.F.Axundzadənin Füzuliyə yanlış münasibətini yalnız onun şer haqqında estetik konsepsiyasının kontekstində aydın görmək mümkündür. "Kritika" məqaləsində oxuyuruq: "İki şey şerin əsas şərtləridir: məzmun gözəlliyi və ifadə gözəlliyi. Məzmun gözəlliyi olub, ifadə gözəlliyinə malik olmayan bir nəzm, Mollayi Ruminin məsnəvisi kimi, məqbul nəzmdir, amma şeriyətində nöqsan vardır.

Ifadə gözəlliyinə malik olub, məzmun gözəlliyindən məhrum olan mənzumə, tehranlı Qaaninin şerləri kimi, zəif və kəsəlet artırıcı nəzmdir, amma yəne şer növündədir, yəne də hünərdir. Həm məzmun gözəlliyinə, həm də ifadə gözəlliyinə malik olan nəzm, Firdovsinin "Şahnamə"si, Nizamini "Xəmsə"si və Hafizin "Divan"ı kimi nəşə artırıcı və heyacanlandırıcı olub, filosofa-

nə xəyal və ilham sahibləridir" (Axundov M.F. Əsərləri. II cild, s. 221).

Beləliklə, "Füzuli şair deyil" - deyən M.F.Axundzadənin şərinə nə istədiyini, onun poetik söz sənəti konsepsiyasını anladıq. Qəribədir, füzulşünaslar M.Füzuliyə qarşı belə subyektiv, məqsədlilik, ədalətsiz münasibətə əhəmiyyət verməmiş, onun üzərindən sükutla keçmişlər. Akademik K.Talıbzadə M.F.Axundzadənin ədəbi-tənqidi görüşlərindən bəhs edərkən yazır: "Əlbəttə, Axundov Şərqi ən böyük ədəbi səlamətində Füzulinin adını çəkməyəndə açıq-aşkar ədalətsizlik edirdi. Onun "Füzuli şair deyil və xəyalatında əsla təsir yoxdur" fikri, şübhəsiz son dərəcə subyektiv qiymətdir"(Talıbzadə K. Azərbaycan ədəbi tənqidinin tarixi, s. 63). Bununla belə, K.Talıbzadə tarixi reallığı, M.F.Axundzadənin öz realist sənət konsepsiyasını əsaslandırmaq üçün belə inkarçılığa yol verdiyini əsas götürüb, Axundzadəyə "şerti bəraət qazandırır":

"Bu vəzifə və metod Axundovu realizmə uyğunlaşmayan bütün fikri - estetik meyllər, cərəyanlara qarşı amansız, bərqəm, dotələb olmağa məcbur edirdi. Yeni yaratmaq üçün "köhnəni" müəyyən mənada, müəyyən vaxt üçün inkar etmək, rədd etmək lazım idi, inkişafın bu qanunu Axundova məlum idi. Füzuliyə münasibət Axundov estetikasında əslində Füzulinin özündən çox onun təsirinə, bu təsirin yaratdığı vəziyyətə aid idi". Əlbəttə, hörmətli akademik K.Talıbzadə belə materialist estetik və metodologiya mövqeyində dayandığı üçün belə qənaətə gəlirdi.

Görkəmli realizm nəzəriyyəçisi mərhum Y.Qarayev də təxminən bu qənaətə gəlir: "Axundovun elan etdiyi estetik mübarizənin proqramı bilavasitə Füzuliyə yox, Füzuli bütünə, üç əsrdən bəri bu büte sitayiş qılanlara - poeziya möminlərinə qarşı çevrilmişdir. Odur ki, "sözün əslində Axundov poeziyası Füzuliyə qarşı yox, Füzuli bütünə və böyüklüyünün poeziyaya saldıqı, "Füzuli boyda" kölgəyə, kabusa qarşı çıxmışdır!" (Q.Yaşar. Realizm: sənət və həqiqət. B., Elm, 1980, s.72).

Y.Qarayevin obrazlı ifadələrinin arasında da M.F.Axundzadənin simasında realizm nəzəriyyəsinə müdafiə etmək cəhdi aydın görünməkdədir.

Təsadüfi deyil ki, o, "türk arasında dəxi bu zamana qədər müqəddimədən şair olmayıbdır" - deməklə, təkcə M.Füzulinin deyil, Xaqani, Nəsimi, Nəvai kimi böyük türk şairlərini inkar edir, artıq qeyd etdiyimiz kimi, Nizami Gəncəvi və Cəlaləddin Rumi kimi dahi türk şairlərini fars şairləri hesab edərək, ancaq fars poeziyası və onun nümayəndələrini ilahi istedad sahibləri hesab edirdi. M.F.Axundzadənin Şərq tənqidçisi tərzinə yalnız münasibəti onun islam dininə mənfə münasibətindən irəli gəlirdi. Buna əminlik üçün onun "Kəmalüddövlə məktubları" fəlsəfi traktatını, "Mülhəqati" və məktublarını

oxumaq kifayətdir.

İkincisi, M.F.Axundzadə modern ədəbiyyat - Avropa sənət tərzinə, dram və romana və bununla da özünə ədəbiyyat tarixində yol açmaq üçün Şərq klassik poetik kanonlarını dağıtmalı, onları yararsız elan etməli idi. Bunun, hər şeydən əvvəl, M.F.Axundzadənin xidmət etdiyi Rus İmperiyasının mənfələri tələb edirdi. Rusiya Azərbaycanın ərazisini işğal etmişdi və mənəviyyatını da işğal etməli idi. Bunun üçün, M.F.Axundzadə kimi bir dahi göyündülmə idi. Arvadı Tubu xanımın məktubundan öyrəndik ki, bu dahi filosof ömrünün sonlarında bu xidmətindən çox peşiman imiş. Azərbaycanda Şərq kanonlarının poetik bədi ehtaklarının ən böyük ifadəçisi bütün ədəbi-bədii fikri üç yüz il öz səhrində saxlamış M.Füzuli idi. Onun təsirindən çıxma bilməyən şairlər, onun səviyyəsinə yüksələ bilməyərək epigon poeziya yaradırdılar. M.F.Axundzadəni qorxudan da məhz bu idi. M.F.Axundzadə M.Füzuli təsirinə düşməmək üçün ona qarşı çıxdı.

Üçüncüsü, M.F.Axundzadənin M.Füzuliyə yanlış münasibəti maarifçi-realist estetikasını yarımlaşdırırsa, millət bədii ədəbiyyatı zorla Avropa estetik normalarının dar və yad çərçivəsinə saldı.

Nəhayət, dördüncüsü, "M.F.Axundovun Füzulinin (klassik romantik ədəbiyyatı) inkar etməsi yeni ədəbiyyatın novatorluğunu əsaslandırmaq üçün tarixi zərurət idisə, ədəbiyyat tarixi elmini yaratmaq baxımından eyni dərəcədə tarixi zərər idi... Onun Füzulini inkar etməsi ədəbiyyat tarixinin yaranmasını yarımlaşdırır və bəzi dərəcəyə qədər də ləngitdi və bununla yanaşı ədəbiyyatşünaslığın bütün tərkib hissələrinə, konkret nəzəri-tarixi sistemə malik müstəqil elm kimi təşəkkülə də XX əsrə qədər gecikdi"

XIX əsr ədəbi-nəzəri fikrində mövcud olan dəyərlə füzulşünaslıq faktlarından biri də poeziyada M.Füzuli ənənələrinin böyük davamçısı S.Ə.Şirvaninin "Təzkirə-tüş-şüəra" təzkirəsidir. Biz ondan füzulşünaslığın təşəkkül ərəfəsinin təzkirəçilik təməyüli kimi deyil, XIX əsr ədəbi faktı kimi bəhs etməyi lazım bildik.

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixindəki mövqeyi, qəzəl janrı sahəsində novator yaradıcılığı və nəhayət ustad sələfi bərsində yazdığı fikirlər göstərir ki, S.Ə.Şirvani M.Füzuli yaradıcılığını gözəl bilən, onun sənətini duyan və ədəbi-tarixi mövqeyini məhəbbətlə dəyərləndirən şəxsiyyət idi. Şairin "Hədiqətüs-sühədə", "Səhhət və Məraz", "Leyli və Məcnun", "Bəngü-badə" əsərlərini təqdir etdikdən, türkcə və farsca qəzəllər divanlarını və qəsidələrini "məclislər zinyəti" hesab etməklə bərabər onun şer sənətində yerini də qəlb genişliyi ilə rəsm edir: "Şükufeyi-bustani-bəlağət və səbzeyi-növbaharı-hüsnü ibrət şüərayi-fəsahtəşüarlar ustadı, yəni cənab Molla Məhəmməd Bağdadi Füzulinin təxəllüsü əlhəq ki, şiveyi-ixtirayi-nəzmi-dilkeşdə və pişeyi-ibərəti-şeri-biğəşdə

bir yeganeyi-əsr və vəhidi-dəhrdir ki, ol həkimi-binəzir-dən zəmin-zühürindən bu ənə kimi məmaliki - Rum və taifeyi-ətrakda şair və nazimi qədəm ərşeyi-vüüdə basmayubdur ki, gövhəri-əşarının müqabiləsinə və dürrü-şəhvəri-nəzminün nəziyəsinə rüşeyi-təhrirə çəksin və xahidi-dilarası bir düşeyi-dilfiribi-rənədir ki, zinyəti-rux-sarınə məşşəyət-i-tövsi və qəzeyi-tərif-ehtiyac və nergisi-şəhlayi dülribasi sürmey-i-övsafə möhtac degildir. Asarı ənvər maddeyi-qabiliyyət və istedadı-şiveyi-nəzm və fənuni-nəsrəde hüsnü-ibrəti-dilnişin və lütfi-bəlağəti-xatirnişanından kəş-şəmsi fi vəsət-in-nəhar nəzdi-sığarı kibarəde hüveyda və aşkardır" (M.Füzuli (Elmi-tədqiqi məqalələr). B., Azərənşər, 1958, s.349).

Göründüyü kimi, Seyid Əzim ustadı və sələfi M.Füzulini "əsrinin yeganəsi" adlandırdı. Əlbəttə, o, təkcə öz əsərinin yox, özündən sonrakı bütün əsərlərin yeganəsi hesab oluna bilər. S.Əzim göstərir ki, M.Füzulinin qəzəlləri heç bir bezəyə ehtiyacı olmayan qəzəllərdir. 500 ildir ki, hər şeyi yerböyər edən bu tarix bu qənirsiz gözəllərin ilahi ilhamla vurulmuş bezəyini poza bilməyib.

S.Əzim həm də M.Füzulinin ana dilimizdə ilk tərcüməçilərinin hesab oluna bilər. O, böyük bir məhəbbət, başlıcası isə istedad və məsuliyyətlə dahi sələfin fars və ərəb dillərində əsərlərindən nümunələri tərcümə edərək öz ana dilli divanına daxil etmişdir.

Onun tərcümələrinin bədii-estetik mahiyyəti haqqında istedadlı alim B.Məmmədli belə yazır: "Seyid Əzimin tərcüməsində orijinalın məzmunu və mənası, mahiyyəti və ruhu təhrif olunmur, açılır, aydınlaşır. Tərcümə əsas etibarilə orijinala uyğundur, sərbəst tərcümə birtipili deyildir, dürüst tərcümə ilə sərbəst tərcümə birləşir".

M.Füzulinin hər hansı əsərinə - istər qəzəl olsun, istər də qəsidə, tərkibbənd, fərqli yoxdur, tərcümə etmək və dahi şairin orijinallığının daxili məzmunu və poetikası - ruhunu saxlamaq böyük istedad tələb edən müşkül məsələdir.

Professor M.Quluzadə "Füzulinin lirikası" monoqrafiyasında (s.63) XIX əsr füzulşünaslığını təhlil edib belə qənaətə gəlir: "XIX əsrdə Füzuli yaradıcılığını elmi surətdə işıqlandıran ciddi bir əsər yaradılmamışdır".

Bu mülahizələri eyni ilə XIX əsr Azərbaycan füzulşünaslığına da aid etmək olar.

Gülşən ƏLİYeva,
filologiya elmləri namizədi,
dosent